Цанко Цанев (Шумен)

СЛАВЯНСКИТЕ „ЧЕРТИ И РЕЗКИ“ И ВЪПРОСЪТ ЗА ПЪРВАТА СЛАВЯНСКА АЗБУКА

Огромната популярност на краткото по обем старобългарско произведение „О писменѣхъ“ се дължи, преди всичко на значителната информационна натовареност на творбата. Още при въвеждането на трактата в славистичната наука той е определен като първостепенен славянски извор за историята за славянската писменост и култура. Голяма част от историческите сведения, съдържащи се в трактата, намират потвърждение и в други исторически извори, което дава основание на повечето учени да приемат като неопровержима истина всички данни, съдържащи се в трактата.

От друга страна, в науката се е наложило мнението, че през петте века (XIV—XIX) на засвидетелствуваната ръкописна традиция и около четири века, за които нямаме писмени данни, хомогенното ядро на традицията, обхващащо повече от 70 преписа, се препредава без значими редакционни промени. Този ефект дава основание на една от най-добрите изследователи на текста, А. Коссова, да изкаже мнението, че творбата се препредава като textus traditus в една затворена авторитетна традиция (tradicio auctoritatis). По този начин авторката обосновава идеята, че достигналият до наши дни текст на хомогенното ядро от ръкописната традиция препредава вярно авторовия текст[1].

Безкритичното предоверяване на стабилността на текста и неговата историческа достоверност, по наше мнение, довеждат до въвеждането в научно обръщение на данни, непотвърдени от други исторически свидетелства. Особено важно измежду непотвърдените свидетелства е, че славяните са използували през езическия период от историческото си развитие като писмени знаци „черти и резки“. Големият авторитет на старобългарския писмен паметник „О писменѣхъ“ се оказал достатъчна „гаранция“ за безкритичното въвеждане на това сведение в научно обръщение. Въз основа на това съобщение са изказани няколко хипотези за характера на писмеността, наречена от автора на трактата „черти и резки“. Според други хипотези думата „четяха“ в съобщението трябва да се преведе на съвременен български език като „брояха“[3].

Като вземем предвид незадоволителното текстологично проучване на старобългарския писмен паметник и пренебрегването на филологическите методи на изследване от страна на съвременните ни учени, предлагаме филологически анализ на творбата, с цел установяване на текст, максимално доближаващ се до авторовия. Нашето мнение е, че едва след реконструкция на текста, основаваща се на задълбочен филологически анализ и отчитане на изворовите старогръцки и византийски текстове, можем да използваме паметника като исторически извор или да го

анализираме в идейно-естетически, структурно-композиционен, херменевтичен или някакъв друг аспект.

Ограниченият обем на работата не ни позволява да направим пълно текстологично проучване на творбата, поради което ще се спрем само на първото ѝ изречение. По този начин ще илюстрираме метода и ще се опитаме да дадем отговор на един от най-дискутираните в славистиката въпроси — имали ли са славяните „предкирилово писмо"?

В известните ми 95 преписа на „0 пнсменехъ" 93, принадлежащи към разклоненията α и γ (по означението на Коссова), съдържат следния всеизвестен текст: „пр҃ѣжде оубо словѣне не имѣахж пнсмен нж оурѣтамн н рєзамн оучѣахж н гатаахж погамн сѫще".

Само в двата преписа от разклонението β (по Коссова) думата оучѣахж липсва и текстът гласи: „пр҃ѣжде оубо словѣне не имѣахж пнсмень нж оурѣтамн н рєзанмн гатаахж погамн сѫще". Липсата на „четяха" в текста на двата преписа в групата β не е посочена и естествено не е коментирана в научната литература. Единствено Коссова отбелязва този факт в таблица 6 на своя труд, където са включени 11 „изпускания" и „прибавки", отличаващи текста на β от този на α и γ. Като причина за тези различия в текстовете авторката сочи небрежността на преписвача, снел Московския препис на „0 пнсменехъ" (нататък М)[4]. Такъв коментар на факта, по наше мнение, е незадоволителен и по тази причина, е наложително да спрем нашето внимание на М по-детайлно.

Още в средата на миналия век видните слависти А. В. Горски[5] (откривател на преписа), И. И. Срезневски[6], О. М. Бодянски[7], П. Й. Шафарик[8] и др. доказват и поддържат мнението, че М има глаголическа основа. В наши дни изследвания, подкрепящи това мнение, издадоха Б. Н. Флоря[9] и Д. Ити-Сато[10]. Обратното мнение днес поддържа А. Коссова[11], която цитира становището, изказано още от В. Ягич[12], че „не е възможно да се установи коя именно азбука е имал предвид Храбър".

В една по-раншна наша работа анализираме съдържащия се в М абецедар, който притежава съществени различия спрямо абецедара в преписите от групата γ (в преписите от групата α абецедарът е редуциран само до а̄, е̄, ѕ̄, ѓ̄,)[13] В абецедара на М са засвидетелствувани такива букви като „трето н", пъ, χлъ, влизащи в състава на най-ранната глаголица, и които през първата половина на X в. се заменят с гръцките ζ, ψ, θ. Открива се глаголическият знак „герв", ѣ (но не и ѣ), липсват лигатурите щ и ы, а са засвидетелствувани два знака за ш (шъ и шь). Всички тези особености на абецедара свидетелствуват не само за голямата му архаичност (очевидно той отразява особеностите на най-ранната глаголица — преди 921, когато вече е засвидетелствувана лигатурата щ)[14], но и за изключителната коректност на преписите от групата β (М и Сол 1) към техните протографи. Именно с тази коректност ние обясняваме объркването на някои числени стойности в паметника, а не с небрежността на преписвача както се твърди в иначе сериозни научни трудове. В подкрепа на нашето мнение, че се касае за принцип при препредаването на текста (буква срещу буква дори и при транслитерация), а не за небрежност, ще приведем няколко факта: Московският препис на „0 пнсменехъ" е снет през XV век в Троицко-Сергиевската лавра, която по наше мнение е основният център, осъществил т. нар. „второ южнославянко влияние в Русия". Основания за това твърдение намираме във факта, че именно там работи известно време всерусийският митрополит от български произход Киприан. Всички известни днес автографи на старобългарския книжовник са запазени в библиотеката

на Лаврата, а три от достигналите до нас, четири послания на всерусийския митрополит са адресирани до Сергий Радонежки — създател и пръв игумен на тази обител. Очевидно в този крупен културен център влиянието на Търновската исихастка школа се осъществява пряко, чрез Киприан. Принципите на Евтимиевата правописна реформа са формулирани и записани (вероятно собственоръчно от автора) в Киприяновия служебник: „аще ли кто восхощет сия книга преспысновати, сматрѧи не приложити или отложити єдино нѣкое слово или тыкѵ єдину, или крюкы, иже сѵт под строками в рядѣхъ, ни же примѣнити слогню нѣкоторую, или приложити wт wбыѵных, их же первье привыкъ, или паки wтложити ни въ дѣконствахѫ, ни же вѫзг(лаго)лашенихъ, ни въ молитвахъ, но с великымъ вниманиемъ проѵитати wѵити сѧ или препысновати, яко да не wт небрежениꙗ въ грѣхъ впадете занеже еже wт небрежениꙗ впасти въ грѣхъ, горши есть, неже wт невндѣниꙗ бываемаго“[15].

Очевидно е с какво благоговение и респект са се отнасяли старославянските книжовници към своите извори. Ето защо, по наше мнение, грешката поради небрежност е изключена. Все пак „грешка“ (по-правилно е да говорим за „разночетене“) в първото изречение на „о писменехъ“ съществува. Отхвърлянето на случайността като фактор ни изправя пред необходимостта да разрешим дилемата за първичността на текстовете, засвидетелствувани в групите α и γ, от една страна, и в β — от друга, т.е. дали става дума за изпускане на думата „ѵьтѣдахѫ“ в β или за нейното интерполиране в преписите от останалите групи.

Разрешаването на тази дилема може да бъде постигнато единствено чрез безпристрастен филологически анализ на текста и неговите гръко-византийски извори. Преди всичко, е наложително сравняването на началното изречение в трактата (глава I по Коссова) с пасажа, проследяващ историята на гръцката писменост (глава X). За по-голяма прегледност разбиваме текста на колони:

групи α + γ

прѣжде оубо словѣне	нъ прѣжде сего елинн
не имѣахѫ книгъ (писменъ)	не имѣахѫ своимъ ѫзыкомь писменъ
нѫ ѵертами и резами	нѫ финнѵескыми писмены
ѵьтѣхѫ и гадаахѫ погани сѫще	писаахѫ свож рѣѵь

група β

прѣжде оубо словѣне	нъ прѣжде сего елинн
не имѣахѫ писменъ	не имѣахѫ писменъ
нѫ ѵертами и резами	нъ финнѵескыми писмены
гадаахѫ погани сѫще	писаахѫ свож рѣѵь

Очевидната паралелност на двата пазажа на всички равнища (лексикално, синтактическо, семантическо, ритмическо), според нас, не оставя никакво съмнение в това, че текстовете от групата β са синоптически, т.е. съгласувани помежду си от самия автор. От своя страна, текстът на гл. X е буквален превод от началото на схолията към граматиката на Псевдо-Теодосий:“ Οὐν ετηου δε γράμματα οἱ Ελληυες ἐξαρῆς ἀλλα δια Φοτυίκωυ γραμματωυ ἔγραφου τα ἑαυτῶυ.“[16]

От съпоставката на двата старобългарски текста и на гръцкия извор се налагат няколко много важни текстологически уточнения, които от своя страна спомагат за разрешаването на значими проблеми не само за конкретната творба, но и за славянската филология в цялост.

Първият от получаващите разрешаване въпроси е от текстологично естество. Отдавна в науката се спори относно първичността в разночетенето кънгъ — писменъ. Въпреки че писменъ е засвидетелствувано в две от основните разклонения на ръкописната традиция (β и γ), Коссова отстъпва от своя принцип и заявява, че предпочита четенето кънгъ. Същото четене сочи като първично и Р. Марти, който счита, че терминът кънгъ е означавал „светото писание", „светите книги"[17]. Противоположното мнение защитата Д. Петканова, която счита за първично четенето писменъ, свързвайки го със заглавието на творбата и със стремежа на книжовника да избегне двузначността на думата кънгы[18].

Нашето мнение напълно съвпада с това на Петканова. В подкрепа на твърдението за първичността на писменъ можем да приведем още доводи: 1) Изречението, включващо разглежданото разночетене, очертава първия етап в развитието на славянската култура — предписмения. Във второто изречение — очертаващо втория културен етап — писането с гръцки и латински букви, е употребена именно думата писменъ; 2) Направената по-горе съпоставка между текстовете на гл. I, гл. X и на техния гръцки извор (схолията към граматиката на Псевдо-Теодосий) недвусмислено сочи, че в един такъв синоптически текст е задължителна употреба на писменъ (гл. X — писменъ; гр. — γραμματα).

Същата съпоставка ни дава възможност да открием и това, че в текста на гл. X (в преписите от групите α и γ) е интерполирано словосъчетание „своимъ ѧзыкомъ", тъй като в гл. I и в гръцкия текст това словосъчетание липсва.

По-важен, според нас, проблем е присъствието на съюза-частица оубо в текста на гл. I. Още Бодянски обръща внимание на този съюз и го определя като заключителен, показващ пряка връзка с някакъв предходен текст: „. . . как частица заключительно-окончательная (igitur, itaque etc.) прямо указываеть собой на связь последующаго с предыдущим т.е. с того что после него следует, с тем, что перед ним говорилось"[19]. Това мнение застъпва в своята монография и К. Куев[20]. В последно време, обаче, заключителният характер на съюза оубо убедително се оспорва от А. Коссова[21]. Коссова привежда примери , в които е невъзможно употребеният в началното изречение съюз оубо да има заключителна функция. Ние бихме могли да приведем още много такива примери. Само в състава на Първия Симеонов изборник (препис от 1073 г.) повече от десет статии съдържат оубо в началното си изречение, като в повечето случаи не се касае за части от по-обемисто произведение.

По-важен за нас, обаче, е фактът, че оубо е употребено в текста на гл. I не като съюз, превеждан днес — „прочее", а като непреводима частица. Основание ни дава цитираната вече съпоставка на гл. I с гл. X: прѣжде оубо словѣне — прѣжде сего елинн. Очевидно, оубо е било въведено в текста като ритмическо съответствие на сего, с цел съгласуване на двата пасажа. По този начин отпадат твърденията, че „0 писменехъ" не е самостоятелно произведение, а част (финално резюме, предговор и др.) от по-крупно съчинение. Своите наблюдения върху жанровата природа на творбата ще публикуваме другаде, а в предлаганата работа се ограничаваме само с твърдението, че нямаме никакви данни за принадлежността на „0 писменехъ" към по-крупен труд.

Най-важният проблем, според нас, обаче, е, че в текста на гл. I в преписите от групата β липсва засвидетелствуваната във всички преписи от другите групи дума ѹтѣхѫ. Този въпрос досега не е поставян и не е

дискутиран в науката. Единствено Коссова отбелязва липсата на ѵьтѣхѫ в М, като го счита за пропуск от страна на преписвачите[22]. Ние обаче имаме сериозни основания да се съмняваме в правотата на тази теза. Преди всичко трябва да имаме предвид особената коректност на М и неговия протограф, което изключва пропуск поради невнимание. От направената съпоставка на гл. I с гл. X и гръцкия им извор ясно проличава, че ѵьтѣхѫ няма място в така композираната фраза. Присъствието на тази дума в текста противоречи и на елементарната логика — чертите и резките не са развита писмена система и с тях не би могло да се пише и чете свързан текст, а те биха могли да се използуват само в културната практика, т.е. с тях може само да се „гадае". Авторът на Сказанието отлично е съзнавал разликата между тези магически знаци, наречени от него „черти и резки" и буквените знаци на една развита писмена система. Ето защо той отрича наличието на букви в първия етап от културното развитие на славянските народи: „прѣжде оубо словѣне не имѣахѫ и писменъ, но чертами и резами гадаахѫ погани сѫще" (По-преди (в началото) славяните нямаха букви, но с черти и резки гадаеха — бидейки езичници).

Как да си обясним тогава интерполацията на ѵьтѣхъ в преписите от групите α и γ? За да си изясним този въпрос, ще разгледаме съответния текст в т. нар. Берлинска преправка на Сказанието. Този най-ранен от запазените преписи на „0 писменехъ", макар и преработен, съдържа много интересни данни за начина, по който се е превърнал текстът в народна среда през незасвидетелствувания от другите преписи период. Интересуващият ни текст в Берлинската преправка гласи: „. . .нбо словѣне не имѣахѫ писанию, нѫ ѵрьтанемь ѵрьтахѫ и рѣжми рѣжахѫ. . ."

Категоричността, с която неизвестният автор на преработката отрича принадлежността на „чертите и резките" към буквените знаци, е отбелязана от изследователката на тази „втора апология на българската книга" — Н. Драгова:

„Чертите и резките не се борят за писание. Те са само способ за някакво обслужване през езическата битност на славянството. Това не само че е казано точно, но е и подчертано с противопоставянето на следващия християнски етап. Етимологическите словесни фигури ѵрьтаннемъ ѵрьтахѫ и рѣжми рѣжахѫ ни се представят като замръзнало фолклорно словосъчетание. Ако са съществували в тази поетична хармония и поетичност още в първобългарското произведение, тогава ще подозрем, че там са били отломъци от ритуален речитатив или песен, съпровождащ славянския езически обряд, в който чертите и резките имат някаква култова функция."[23]

Нашето мнение е сходно с изказаното от Драгова, с тази разлика, че виждаме в тези фигури не откъс от по-старо произведение на славянската народна култура, а опит да се редактира текстът, съобразно поетиката на това народно творчество. Появата на двете етимологични фигури, както и на Берлинската преработка като цяло, ние разглеждаме като резултат от един започнал много по-рано процес на онародняване на произведения от класическата официална старобългарска литература. Този процес започва още през X в. с творчеството на Презвитер Йеремия, достига върха на своето развитие по времето на византийското владичество, когато за българската литература липсва санкцията на една самостоятелна народностна църква и българска държавна власт и прекратява съществуването си с реформата на Патриарх Евтимий, известна като „исправленне книгъ". Не случайно почти всички старобългарски творби с народно-легендарен и апокрифен характер се появяват около X — XIII в. Допускаме, че в

распространяващата се по това време сред нисшето българско духовенство кирилическа ръкописна традиция на „0 пнсменехъ“ са проникнали някои елементи на народната култура. (Разпространението на традицията по време на византийското управление, а и няколко десетилетия след това, вероятно е било локализирано само след по-малообразованото и по-тясно свързаното с народната култура нисше духовенство, тъй като висшето духовенство е било от гръцки произход, което предопределя неговата незаинтересованост от разпространението на това произведение). Вероятно именно през епохата на византийското робство се е появил един междинен вариант на израза: „. . .словѣне не имѣахѫ пнсменъ, нѫ чрьтамн н резамн чрьтаахѫ н гадаахѫ. . .“, който е в пряка връзка с цитирания вече израз: „. . .словѣне не имѣахѫ пнсанна, нѫ чрьтаннемь чрьтаахѫ н рѣжмн рѣжахѫ. . .“ и който по-късно погрешно е трансформиран в: „. . .словѣне не имѣахѫ пнсменъ, нѫ чрьтамн н резамн чьтѣахѫ н гатаахѫ. . .“ През времето, когато са се извършвали тези промени, глаголическата традиция не се е разпространявала или е имала съвсем ограничено и консервативно по тип разпространение. По този начин глаголическият текст на „0 пнсменехъ“, станал по-късно протограф на преписите от групата β, се е запазил от промени и обновления. (Нашите разсъждения се основават на хипотезата, че текстът на „0 писменехъ“ се е препредавал едновременно чрез две паралелни ръкописни традиции — глаголическа и кирилическа, които през различните периоди са се сближавали (чрез транслитерации помежду им) или раздалечавали (поради ограничаване разпространението на глаголическата писменост и нейното относително „консервиране“). Най-късната транслитерация от глаголица на кирилица, вероятно, е била свързана с реставраторските стремежи на Евтимиевата реформа „нсправленне книгъ“ и нейното отражение в Русия. Не бихме могли със сигурност да определим дали през периода XIV—XV в. е била извършена нова транслитерация на текста от глаголица на кирилица, или е бил издирен и преписан архаичен извод, пазещ особеностите на ранна транслитерация, но останал „консервиран“ поради някакви други причини — напр. попадане в чуждоезикова среда. Единственото сигурно потвърждение, което можем да направим, е, че ръкописната традиция на преписите от групата β не изминава същия път на развитие, както при преписите от групите α и γ и по тази причина пазят особено архаични черти на текста. (По-подробно на този въпрос се спираме в цитираната вече друга наша работа).[24]

Отхвърлянето първичността на чьтѣхѫ в текста на „0 пнсменехъ“ обезсмисля многобройните хипотези относно същността на „чертите и резките“, с които, както се смяташе досега, славяните са правили опит да пишат и четат. Отпадат както хипотезите за съществуването на предкирилово славянско писмо, така и тези твърдения, че чьтьхѫ трябва да се схваща в смисъл на „брояха“. Този факт още веднъж показва уникалността и епохалното значение на делото, сътворено от светите равноапостолни братя — св. св. Кирил и Методий.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Джамбелука — Коссова, А. Черноризец Храбър. О писменехь., С., 1980, с. 23.

[2] Георгиев, Е. Разцветът на българската литература през IX — X век., С., 1962, с. 325.

[3] Начов, Н. Нещо за нашите рабоши и цифри, СБНУ, С., 1892, Т. 7, 495—505; Ягич, В. Вопрос о руках, — В: Энциклопедия славянской филологии, вып. 3, С. Пб., 1911, 25—26; Тодоров, Цв. Произход и авторство на славянските азбуки, Славистичен сборник, Т. 5, С., 1958, с. 40; Куев, К. Черноризец Храбър, С., 1967, 152—154.

[4] Джамбелука—Коссова, А. Черноризец Храбър. . ., 31—32.

[5] Ал. В. Горски, който открива през 1847 г. Московския препис на „0 пнсменехъ“, не го

публикува, а запознава видните слависти с находката си чрез лични контакти и кореспонденция. Първата публикация на текста прави Спиридон Палаузов в книгата си „Век българского царя Симеона", С. Пб., 1852, 120—123.

[6] Срезневский, И. Древние письмена славянские, ЖМНПр, ч. 59, отд. II, 1948, 18—49.

[7] Бодянский, О. И. О времени произхождения славянских писмень, М., 1855.

[8] Safarik, P. Mnicha Chrabra o pismenech slovanskych, Praha, 1851.

[9] Флоря, Б. Н. (встъпителна студия, превод, коментар) Сказания о начале славянской письменности, М., 1981.

[10] Сато Дзюн-ити По поводу состава алфавита в списках сочинения Храбра „0 писменехъ", Paleobulgarica, 1981, кн. 4, 50—55.

[11] Джамбелука — Коссова, А. Литературознание или филология, Лит. мисъл, 1984, кн. 5, с. 95.

[12] Ягич, В. Разсуждения южнославянской старины о церковно-славянском языке, С. Пб., 1895, 297—312.

[13] Цанев, Ц. Храбровият абецедар и въпросът за датировката на „0 писменехъ", доклад пред втората международна младежка медиевистична конференция, Шумен, 1990, (под печат).

[14] Попконстантинов, К. Старобългарската епиграфика през последните години, Археология, 1984, кн. 4, 33—46.

[15] Дончева — Панайотова, Н. Киприан — старобългарски и староруски книжовник. С., 1981, с. 104.

[16] Цитирано по Куев, К. Черноризец Храбър. . ., 56—59.

[17] Марти, Р. Стилистические особености апологии Храбра, Старобългарска литература, кн. 10, с. 51.

[18] Петканова, Д. Черноризец Храбър, С., 1984.

[19] Бодянски, О. О времени произхождения. . ., 51—52.

[20] Куев, К. Черноризец Храбър. . ., с. 45.

[21] Джамбелука-Коссова, А. Черноризец Храбър. . ., с. 8.

[22] Джамбелука-Коссова, А. Черноризец Храбър. . ., с. 31.

[23] Драгова, Н. Втората апология на българската книга и нейните извори. В: Константин-Кирил Философ, С., 1969, 315—348.

[24] Цанев, Ц. Храбровият абецедар. . .